

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφορούν δύο φορές τό χρόνο

Ι Δ Ρ Υ Τ Ε Σ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ - ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δ Ι Ε Υ Θ Υ Ν Σ Η

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» - ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Η Ε Π Ι Τ Ρ Ο Π Η Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Α Τ Ω Ν

ΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, ΕΛΙΖΑ-ΑΝΝΑ ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ,
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ,
ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ,
ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ,
ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ,
ΜΑΡΘΑ ΠΥΛΙΑ, ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΣ ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ

Περιεχόμενα

<i>Άννα Ματθαίου</i>	Οί ταλαντώσεις μιάς σχέσης: ό Κλώντ Λεβί-Στρώς και ή ιστορία ή Ή ιστορία του κουμπιού	291
<i>Βιβή Κουρη</i>	Ή αδελφούνη των χωρικών στην Κέρκυρα από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα	303
<i>Α. Ρίζος</i>	Ό γιούκος και τά ντέγκια	339
<i>Άντώνης Άναστασόπουλος</i>	Προσεγγίζοντας τό ζήτημα της άνάγνωσης των πηγών: μιά μαρτυρία περί οικοδιδασκαλίας τον 17ο αιώνα και τό Κρυφό Σχολειό	349
<i>Γιάννης Ξούριας</i>	Πυροτεχνήματα, μουσικές: εϋδαίμονες νύχτες στη Βοσπορομαχία (1752)	365
<i>Εύαγγελία Μπαλτά</i>	Καραμανλίδικες και αρμενοτουρκικές εκδόσεις των Sunday School Lessons	379
<i>Σωτήρης Βαλντέν</i>	Οί έλληνες κομμουνιστές και οί σχέσεις Χούντας-Άνατολικών χωρών (1967-1974) [β' συνέχεια]	403
<i>Δούκαϊνα Γ. Ζάννη</i>	Μή Ρωμαίοι επαγγελματίες στη ρωμαϊκή κοινωνία: προβληματισμοί περί πολυπολιτισμικότητας στη Ρώμη	423
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ		
<i>Άντώνης Α. Άντωνίου</i>	Οικονομικές πραγματικότητες και νεοελληνική λαϊκή λογοτεχνία	463

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

- Δημήτρης Καταϊφτοῦς* Ὁ ἐμφύλιος στὰ ἑλληνικά χωριά τῆς Ν. Οὐκρανίας (1918-1921): οἱ Ἕλληνες στό Μαχνοβίτικο κίνημα 479
- Ἀντώνης Γλυτζουρῆς* Νέες πληροφορίες γιά τή δράση τοῦ Θωμᾶ Οἰκονόμου στό γερμανικό θέατρο 494

ΜΝΗΜΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΟΥΛΛΑ (1935-2010)

- Τά Ἱστορικά* Παναγιώτης Μουλλάς, ὁ φίλος καί ὁμόδοξος 501
- Η ΗΧΩ ΤΗΣ ΑΠΟΥΣΙΑΣ: ἀποχαιρετισμός στόν Παναγιώτη Μουλλά [: *Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Mario Vitti, Μίλτος Πεχλιβάνος, Γιάννης Παπαθεοδώρου, Δημήτρης Ἀρβανιτάκης, Γιάννης Δάλλας, Ἀλέξης Πολίτης, Μαίρη Μικέ, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Μαριάννα Δήτσα*]

ΧΡΟΝΙΚΟ

- Δημήτρης Ἀρβανιτάκης* Θ' Πανόνιο Συνέδριο [: *Νίκος Ε. Καραπιδάκης, Εὐάγγελος Πρόντζας, Τζελίνα Χαρολάνη, Τένια Ρηγάκου, Δημήτρης Ἀρβανιτάκης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Ἀλίκη Νικηφόρου*] 513

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

- Ειρήνη Ριζάκη* Ἡ γυναικεία εὐρωπαϊκή λογιόσύνη μέχρι καί τά τέλη τοῦ 19ου αἰ.: τό ἐρευνητικό δίκτυο NEWW 524

ΠΑΡΑ-ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

- Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος* Ὡδή σέ μιά γενιά πού πίστευε στό μέλλον: μιά ἐξιστόρηση τῆς πρωτοποριακῆς πολιτικο-κοινωνικῆς δράσης τῶν νεανικῶν ὀργανώσεων, τῆ δεκαετία τοῦ '40 527

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

- Ἀντώνης Μανιτάκης* Συνταγματικά κείμενα τῶν Ἰονίων Νήσων 538
- Κωστής Καρπόζηλος* «Δουλεύοντας στοῦ Ρετσίνα»: ἐργασία στήν κλωστούφαντουργία τοῦ Πειραιᾶ 541
- Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης* Παιδιά στή δίνη τοῦ ἐμφυλίου 545
- Βιβλία πού ἔλαβαν *Τά Ἱστορικά* 552

Γενικό εὐρετήριο καί τῶν 53 τευχῶν: www.melissabooks.com

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ:

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ», ΣΚΟΥΦΑ 58, 10680 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 2103611692 - FAX. 2103600865 - e-mail: historica@melissabooks.com

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: € 18

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΓΙΑ ΕΝΑ ΧΡΟΝΟ (2 ΤΕΥΧΗ): Τ € 36 - ΦΟΙΤΗΤΕΣ € 32

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: € 65 - ΓΙΑ ΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ: € 68

[οἱ τιμές ἰσχύουν γιά τό τρέχον ἔτος]

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: «ΦΑΣΜΑ» Μ. Π. ΚΑΠΕΝΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ, ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ» Α.Ε.

ISSN 1105-1663

© ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» - ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Ἀπαγορεύεται ἡ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἀνατύπωση, ἀναδημοσίευση ἢ ἀναπαραγωγή τῶν κειμένων χωρὶς τὴν ἐγγραφὴ ἀδείας τοῦ ἐκδότη.

Τό τεῦχος αὐτό τῶν *Ἱστορικῶν* κυκλοφόρησε τόν Ἰανουάριο τοῦ 2011.

καν. Γιούκους, οί όποιοι πότε-πότε κρύβουν και τήν προίκα τών κοριτσιών, έξακολουθεϊ κανείς σπάνια και πού νά συναντᾶ, όμως ὄχι βέβαια μέ τήν ἔννοια τοῦ φορτώματος. Γιά τελευταία φορά γιούκο εἶδα στή Γερμανία, σέ στοιχειωδῶς ἐπιπλωμένη κατοικία Τούρκων ἐργατῶν. Κι ἄς ξαναθυμηθοῦμε τά ὑποζύγια ζῶα. Τόν ἀριθμό και τίς ὑπηρεσίες τους δύσκολα κανείς μπορεῖ σήμερα νά τά φανταστεῖ. Μόνον ἀπό τήν περιοχή Ἄγιᾶς, ὅπου γύρω στό 1860 ζοῦσαν περισσότεροι ἀπό 60 ἐπαγγελματίες ἀγωγιάτες, ἐπίταξαν ἀνάμεσα 1876-78 οἱ Ὁθωμανοί γιά τίς πολεμικές τους ἀνάγκες «χιλιάδες ἵππων, ἡμιόνων, βοῶν και βουβάλων». Ὁ ἀριθμός δέν εἶναι ὑπερβολικός. Καμήλες πάλι διατηροῦσαν μόνον οἱ Μουσουλμάνοι Θεσσαλοί κυρατζήδες (kıracı = ἐπαγγελματίας μεταφορέας), οἱ ντεβετζήδες (deveci = ὀδηγός καμήλων)²¹.

Προσεγγίζοντας τό ζήτημα τῆς «ἀνάγνωσης» τῶν πηγῶν:

μιά μαρτυρία περί οἰκοδιδασκαλίας τόν 17ο αἰώνα
καί τό Κρυφό Σχολεῖο

Τά κατάστιχα παραπόνων (*şikâyet defterleri*), τά όποία τηροῦσε ἡ ὀθωμανική κεντρική διοίκηση στήν Κωνσταντινούπολη, περιέχουν περιληπτικές ἀποδόσεις ἢ, ἐνδεχομένως, προσχέδια¹ σουλτανικῶν διαταγμάτων πού ἐκδίδονταν σέ ἀπάντηση ἀναφορῶν και αἰτημάτων τῶν ὑπηκόων πρὸς τό σουλτάνο². Σέ ἓνα τέτοιο κατάστιχο τοῦ ἔτους 1675, ἐκδεδομένο ἀπό τήν Αὐστριακή Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, σώζεται μιά λακωνική καταχώριση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ χριστιανοί τῆς Κασταμονῆς³, στή βόρεια Μικρά Ἀσία, στήν περιοχή τῆς Μαύρης Θάλασσας, διαμαρτυρήθηκαν πῶς κάποιοι ἀξιωματοῦχοι τοῦς ἀποσποῦσαν ἀδίκως μεγάλα χρηματικά ποσά σέ σχέση, ὅπως φαίνεται ἀπό τή διατύπωση τοῦ κειμένου, μέ τό

Μία πρόδρομη μορφή αὐτοῦ του κειμένου παρουσιάστηκε στή 14ῆ ἐτήσια Ἐπιστημονική Συνάντηση τοῦ Τμήματος Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (Ε.Σ.Τ.Ι.Α.), πού ἔγινε στόν Πλαkiά Ρεθύμνου στίς 1-3 Μαΐου 2009. Εὐχαριστῶ τοῦς συμμετάσχοντες στή συνάντηση, καθώς και τοῦς Ἀντρέα Λυμπεράτο και Παναγιώτη Στάθη πού εἶχαν τήν καλοσύνη νά διαβάσουν προηγούμενες μορφές τοῦ κειμένου, γιά τίς γόνιμες παρατηρήσεις τους.

1. Βλ. τά σχετικά ἐπιχειρήματα πού ἔχει διατυπώσει γιά μιά ἄλλη κατηγορία καταστίχων τῆς κεντρικῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης ὁ William S. Peachey, «Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four *Mühimme* Defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul», *The Turkish Studies Association Bulletin*, τ. 10, 1986, σ. 79-85· βλ. ὁμως και Halil İnalçık, «Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar' lar», π. *Osmanlı Araştırmaları*, τ. 7-8, 1988, σ. 41.

2. Γιά τά κατάστιχα παραπόνων, βλ. Hans Georg Majer (ἐπιμ.), *Das osmanische «Registerbuch der Beschwerden» (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675. Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 683*, Βιέννη 1984, σ. 17-21· Η. İnalçık, *Şikâyet Hakkı*, ὁ.π., σ. 33-54· βλ. και τήν ἀνάλυση τοῦ Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Ὁλμπανι 1994, σ. 154 κ.ἐξ.

3. Γιά τή λειτουργία τῶν δικαστικῶν θεσμῶν στήν Κασταμονή αὐτῆς τῆς περιόδου, βλ. Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Cankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Λάντνεν-Βοστόνη 2003.

21. Θ. Χατζημιχάλης, *Ἐνα πανηγύρι στά χρόνια τῆς σκλαβιάς*, Ἐπιμέλεια: Γ. Α. Σακελλίων, Ἀθήνα 1975, σ. 108, 123· Μ. Stamatoyiannopoulos, *Société rurale et industrie textile: Le cas d'Avia en Thessalie ottomane, 1780-1810*, δακτ. διδ. διατρ., Παρίσι 1984, σ. 284.

γεγονός ότι διδασκαν κατ' οίκον στα άγόρια τους τό Εὐαγγέλιο. Οί χριστιανοί ζητοῦσαν ἀπό τό σουλτάνο νά ἐκδώσει διάταγμα πού νά ἀπαγορεύει τήν αὐθαιρεσία τῶν ἀξιωματοῦχων καί ἐπικαλοῦνταν ὑπέρ τους σχετικό φετβά, δηλαδή γνωμοδότηση, πού εἶχε ἐκδώσει ὁ σείχουλισλάμης, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπίσημης κρατικῆς ἱεραρχίας τῶν οὐλεμά, τῶν λογίων πού ἦταν εἰδικοί στά ζητήματα τοῦ ἱεροῦ νόμου. Οί σουλτανικές ἀρχές ἀνταποκρίθηκαν θετικά στό αἴτημα τῶν χριστιανῶν καί ἐξέδωσαν διάταγμα πού τούς δικαίωσε⁴.

Ἡ καταχώριση αὐτή μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ σέ ἓνα γνωστό μοτίβο, τήν ταύτιση τῶν τοπικῶν ἀξιωματοῦχων μέ καταπιεστές καί τοῦ ἀπόμακρου σουλτάνου μέ ἐγγυητή τῆς δικαιοσύνης⁵. Οί ἀξιωματοῦχοι ἀποκαλοῦνται στήν καταχώριση *ehl-i örf*, δηλαδή ἄνθρωποι τῆς ἐξουσίας, αὐτοί πού ἀντλοῦν τήν ἐξουσία τους ἀπό τό σουλτάνο καί ἀποτελοῦν τά ἐκτελεστικά του ὄργανα⁶. Αὐτός ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ὄχι μόνο σέ αἰτήσεις ὑπηκόων, ἀλλά καί σέ ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, καί μάλιστα συχνά οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοί κατηγοροῦνται γιά ὑπέρβαση τῶν καθηκόντων τους, ἰδίως στό πεδίο τῆς εἰσπραξῆς φόρων, εἰσφορῶν καί ἄλλων χρηματικῶν ποσῶν ἢ τῆς συλλογῆς προμηθειῶν, μέ στόχο τήν αὐξηση τῶν προσωπικῶν τους ἐσόδων. Κατά συνέπεια, ὁ ὅρος «ehl-i örf» εἶχε στήν πράξη καί μιὰ κάποια ἀρνητική χροιά, περιγράφοντας ἀξιωματοῦχους πού αὐθαιρετοῦν χωρίς νά προσδιορίζεται τό ἀκριβές ἀξίωμά τους⁷.

Στήν ἀντίπερα ὄχθη στέκονται κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὁ σείχουλισλάμης καί ὁ σουλτάνος. Ὁ φετβάς τοῦ πρώτου διευκόλυνε τήν ἐκδοση τοῦ εὐνοϊκοῦ γιά τούς χριστιανούς διατάγματος τοῦ δευτέρου, παρέχοντας χρήσιμη θεολογική καί ἱερονομική νομομοιοποίηση. Γενικότερα πάντως τό ὀθω-

4. H. G. Majer (ἐπιμ.), *Das osmanische «Registerbuch der Beschwerden»*, ὁ.π., fol. 212a, καταχώριση ἀρ. 5. Πά τῆ βοήθειά τους στήν ἀνάγνωση τῆς καταχώρισης εὐχαριστῶ θερμά τούς συναδέλφους Ἡλία Κολοβό καί Μαρίνο Σαρηγιάννη· τούς εὐχαριστῶ ἐπίσης γιά τίς πηγές καί τά σχετικά κείμενά τους πού ἔθεσαν στή διάθεσή μου (βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 16 καί 17).

5. Βλ., πρόσφατα, Χαλίλ Ἰναλτσίκ, *Ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία: ἡ κλασική ἐποχή, 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, Ἀθήνα 1995, σ. 117-123· Ἀντώνης Ἀναστασόπουλος καί Ἐλένη Γκαρᾶ, «Ὄθωμανικές ἀντιλήψεις περί ἐγκλήματος καί τιμωρίας», π. *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σ. 47-53, ὅπου καί παραπομπές σέ ἄλλη βιβλιογραφία.

6. Mehmet İrsirli, λήμμα «Ehl-i Örf», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, τ. 10, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 519-520· Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Ἐπιμέλεια: V. L. Ménage, Ὁξφόρδη 1973, σ. 169· βλ. καί İbrahim Erdoğan, «Sancaktan Mukatâ'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancagında Ehl-i Örf Taifesi», π. *OTAM*, τ. 20, 2006, σ. 117-147.

7. Suraiya Faroqhi, «Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 35, 1992, σ. 13-16· πβ. U. Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, ὁ.π., σ. 188, 215 (ὑποσημειώσεις μέ ἀστερίσκο, χωρίς ἀρίθμηση)· Halil İnalçık, «Adâletnâmeler», *Belleten*, τ. II, τχ. 3-4, 1965, σ. 52· Yücel Özkaya, «XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmeler Göre Türkiye'nin İç Durumu», *Belleten*, τ. XXXVIII, τχ. 149-152, 1974, σ. 470-474.

μανικό κράτος πρόβαλλε ἔτσι κι ἄλλιως τήν προστασία τῶν ὑπηκόων του ἀπό τήν αὐθαιρεσία τῶν κρατικῶν ἀξιωματοῦχων καί τῶν ἄλλων ἰσχυρῶν ὡς σημαντική του ὑποχρέωση. Βασική πρακτική ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ἀποτελοῦσαν οἱ αἰτήσεις τῶν ὑπηκόων πρὸς τίς σουλτανικές ἀρχές καί τά ἀπαντητικά διατάγματα τῶν τελευταίων, πού ζητοῦσαν σεβασμό τοῦ νόμου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου καί διόρθωση τῶν ἀδικιῶν. Τό πλῆθος τῶν σχετικῶν ἀρχειακῶν τεκμηρίων εἶναι πολύ μεγάλο καί δείχνει ὅτι ὑπῆρχε συνεχῆ καί ἐκτεταμένη προσφυγή ὑπηκόων ἀπό ὅλη τήν ἔκταση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στό σουλτάνο, καθώς καί ἀνταπόκριση τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν στά αἰτήματά τους⁸, παρ' ὅτι ὀπωσδήποτε ἡ προσφυγή στίς κεντρικές ἀρχές συνεπαγόταν τά σχετικά ἔξοδα⁹ καί πιθανόν ἀποφασίζοταν μόνο ὅταν ἡ πίεση πού ὑφίσταντο οἱ θιγόμενοι ἢ ἡ ἀδυναμία τους νά βροῦν τό δίκιο τους ἐπιτόπου ἦταν τόσο μεγάλες πού νά τά δικαιολογοῦν. Συνεπῶς, ἡ δικαίωση τῶν χριστιανῶν τῆς Κασταμονῆς ἦταν καταρχήν ἀναμενόμενη, ἂν καί, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά περαιτέρω, δέν ἔχουμε πληροφορίες οὔτε γιά τήν ἐκτέλεση τῆς σουλτανικῆς διαταγῆς οὔτε γιά τόν ἐνδεχόμενο ἀντίλογο τῶν ἐναγομένων. Ὁ Βοğaç Ergene ὑποστηρίζει πειστικά, στηριζόμενος καί σέ πηγές τοῦ ὕστερου 17ου αἰῶνα ἀπό τήν Κασταμονή, πῶς στό ἱεροδικεῖο – πού καί αὐτοῦ ὁ βαθμός ἐκτέλεσης τῶν ἀποφάσεων παραμένει ἐν πολλοῖς ἄγνωστος – συχνά τά μέλη τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων εἶχαν πλεονέκτημα ἔναντι τῶν πῶ ἀδύναμων στρωμάτων καί πῶς γιά τά τελευταῖα ἡ προσφυγή στή δικαιοσύνη ἦταν ἀποτελεσματικότερη ὅταν ἦταν ὁμαδική¹⁰. Πά τόν ἴδιο λόγο, ἐξάλλου, ὅσοι βρισκόνταν ἀντιμέτωποι μέ τήν αὐθαιρεσία τῶν τοπικῶν ἀξιωματοῦχων προτιμοῦσαν νά προσφεύγουν σέ ἀνώτερες ἀρχές παρά στό τοπικό ἱεροδικεῖο¹¹. Ἀπό τήν ἄλλη, στά ἱεροδικαστικά κατάστιχα τῆς Κασταμονῆς πού μελέτησε καί τά ὁποῖα καλύπτουν τήν περίοδο 1684-1743, ὁ ἀριθμός τῶν καταχωρισμένων ληφθέντων διαταγμάτων πού ἀπαντοῦν σέ καταγγελίες γιά καταπίεση εἶναι πάντα

8. Βλ., ἐνδεικτικά, Suraiya Faroqhi, «Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for their Existence», στό Hans Georg Majer (ἐπιμ.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov*, Βισπάντεν 1986, σ. 24-33· τῆς ἴδιας, *Political Activity*, ὁ.π., σ. 1-39· H. İnalçık, *Şikâyet Hakkı*, ὁ.π.· Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λάιντεν, Νέα Ὑόρκη καί Κολοῖα 1996, σ. 246-280.

9. S. Faroqhi, *Political Initiatives*, ὁ.π., σ. 30· τῆς ἴδιας, «Crime, Women, and Wealth in the Eighteenth-Century Anatolian Countryside», στό Madeline C. Zilfi (ἐπιμ.), *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Λάιντεν, Νέα Ὑόρκη καί Κολοῖα 1997, σ. 26-27.

10. B. A. Ergene, *Local Court*, ὁ.π., σ. 62-75, 90-98· βλ. ἐπίσης σ. 52-53 γιά μιὰ περίπτωση ἀπειθείας στήν ἀπόφαση τοῦ καδῆ.

11. στό ἴδιο, σ. 104-105, 170-172.

πολύ χαμηλός, από κανένα έως δέκα ανά κατάστιχο ή 0-4,25% του συνολικού αριθμού καταχωρίσεων¹².

Στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία συνυπήρχαν, ὡς γνωστό, μουσουλμάνοι, χριστιανοί καί ἑβραῖοι. Σύμφωνα μέ τόν ἱερό νόμο τοῦ ἰσλάμ, ὁ ὁποῖος, λόγω τῆς θεϊκῆς του, κατά τή μουσουλμανική ἀντίληψη, προέλευσης θεωροῦνταν ἐξ ὀρισμοῦ ἀνώτερος ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο νόμο καί διείπε τήν ὀργάνωση τοῦ ἰσλαμικοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας, οἱ μουσουλμάνοι ὑπερτεροῦσαν ἔναντι τῶν χριστιανῶν καί τῶν ἑβραίων, ὄχι μόνο ἠθικά, ἀλλά καί θεσμικά. Οἱ μὴ μουσουλμάνοι μπορούσαν νά ζοῦν στήν ἐπικράτεια τοῦ ἰσλαμικοῦ κράτους, νά ἀναπτύσσουν οἰκονομικές δραστηριότητες, νά κατέχουν περιουσία καί νά τή μεταβιβάσουν στους κληρονόμους τους, καθώς καί νά ἀσκοῦν ἐλεύθερα τή θρησκευτική τους λατρεία, ἀλλά οὐσιαστικά ἀποκλείονταν ἀπό τά κρατικά ἀξιώματα καί, ὅπως φαίνεται, ὄφειλαν στήν καθημερινότητά τους νά ἀποφεύγουν ἐνέργειες πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ὅτι προκαλοῦσαν ἢ ἀμφισβητοῦσαν τήν ἀνωτερότητα καί τά ἦθη τῶν μουσουλμάνων¹³. Κατά συνέπεια, οἱ μὴ μουσουλμάνοι, ὄντας κατώτεροι ἀπό τοὺς μουσουλμάνους, μπορούσαν στήν πράξη νά βρεθοῦν περισσότερο ἐκτεθειμένοι ἀπό αὐτούς στήν αὐθαιρεσία τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων.

Εἰδικά σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς θρησκείας, οἱ μὴ μουσουλμάνοι ὑπῆκοοι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὄφειλαν νά φέρονται προσεκτικά, καθώς ἡ πίστη τους γινόταν ἀνεκτή, ἀλλά δέν ἐνθαρρυνόταν, ἀφοῦ οἱ μουσουλμάνοι τήν ἀντιλαμβάνονταν ὡς πλάνη. Ἔτσι, ἀπαγορεύονταν, γιά παράδειγμα, οἱ δημόσιες λιτανεῖες, ἡ ἀνέγερση νέων οἰκῶν λατρείας, καθώς καί ἡ ἐπιδιόρθωση τῶν παλιῶν χωρὶς αὐτοψία καί ἄδεια τῶν ἀρχῶν. Αὐτὸ δέν σημαίνει ὅμως πὼς ἡ ζωὴ τῶν χριστιανῶν καί τῶν ἑβραίων ἦταν ἀνυπόφορη: οἱ πολλοὶ νέοι ναοὶ πού οἰκοδομήθηκαν κατά τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο μαρτυροῦν πὼς οἱ ἐπίσημες ἀπαγορεύσεις δέν εἶχαν καθολικὴ ἰσχὺ. Οἱ μὴ μουσουλμάνοι ὄφειλαν ὅμως γενικά νά εἶναι διακριτικοί, ὅπως δείχνει καί πάλι τὸ παράδειγμα τῆς ναοδομίας: πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ναοὺς πού οἰκοδομήθηκαν ἢ ἐπεκτάθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ἦταν ταπεινοί, χαμηλοὶ, χτισμένοι πίσω ἀπὸ μαντρότοιχους καί σὲ κέντρο ἀστικῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων¹⁴.

Οἱ χριστιανοὶ τῆς Κασταμονῆς παρουσιάζονται, βάσει τῆς διατύπωσης τῆς καταχώρισης πού συνοψίσαμε παραπάνω, νά προσφέρουν στὰ παιδιά τους ἐκπαίδευση πού στηριζόταν στὸ ἱερὸ θρησκευτικὸ βιβλίο τῶν χριστιανῶν. Ὅμως, μέ δεδομένα ὅσα γνωρίζουμε γιά τὴν ἐκπαίδευση τῶν χριστιανῶν κατά τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ (1839 κ.ἐξ.), αὐτὸ δέν σημαίνει πὼς κύριος στόχος τους ἦταν ἡ κατήχηση τῶν παιδιῶν τους¹⁵. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἡ χρήση τοῦ Εὐαγγελίου, ἂν δεχτοῦμε ὡς κυριολεκτικὴ τὴ χρήση αὐτῆς τῆς λέξης, ἀποσκοποῦσε στήν ἐκμάθηση γραφῆς καί ἀνάγνωσης, ἂν καί μᾶλλον αὐτὴ τὴν περίοδο δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε πάντα ἀπόλυτο τὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐγγραμματοσύνης ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγηση.

Νομίζω ὅμως πὼς αὐτὴ ἡ ἀναφορά στὸ Εὐαγγέλιο ἀξίζει δύο λόγια παραπάνω. Ἡ σχετικὴ διατύπωση στήν καταχώριση πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ εἶναι «διδασκαλία / ἐκμάθηση τοῦ Εὐαγγελίου» (*taallüm-i İncil*). Ἡ ἴδια ἢ παρόμοια φράση ἀπαντᾷ καί σέ ἄλλα ὀθωμανικὰ ἔγγραφα. Τὴ βρίσκουμε, γιά παράδειγμα, σέ ὀθωμανικὴ πηγὴ τοῦ 1580 στήν ὁποία ἀναφέρεται μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πού συγκέντρωσε ποσὸ 3.670 ἀκτσέ «διδάσκοντας τὸ Εὐαγγέλιο» σέ χριστιανόπουλα χωριῶν τῆς Θεσσαλονίκης¹⁶. Τὴ βρίσκουμε ἐπίσης σέ ὀθωμανικὸ ἔγγραφο τοῦ 1735, πού ἀφορᾷ αἵτηση (*arzuhal*) τῶν χριστιανῶν τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης γιά τὴν ἐπισκευὴ τοῦ οἰκῆματος «πού λειτουργεῖ ἀπὸ τά παλιὰ χρόνια (:) μέχρι σήμερα ὡς σχολεῖο γιά τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου στὰ χριστιανόπουλα» καί τὸ

urch Buildings», π. *Études Balkaniques*, 1994, τχ. 4, σ. 14-36· τῆς ἴδιας, «On Zimmis and Their Church Buildings: Four Cases from Rumeli», σὲ Eugenia Kermeli καί Oktay Özel (ἐπιμ.), *The Ottoman Empire: Myths, Realities and Black Holes. Contributions in Honour of Colin Imber*, Κωνσταντινούπολη 2006, σ. 203-237.

15. Πά μιά ἐνδύνοπη ἐπισκόπηση τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα καί τοῦ ρόλου τῶν κληρικῶν καί τῆς Ἐκκλησίας, βλ. τίς ἐνότητες περὶ παιδείας καί ἐκπαίδευσης στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Γ'-ΙΑ, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974-1975· βλ. ἐπίσης Κώστας Λάππας, «Ἡ ἐκπαίδευση: Ὁργάνωση καί λειτουργία τῶν σχολείων, 1770-1821», σὲ Βασίλης Παναγιωτόπουλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1770-2000*, τ. Β', Ἀθήνα 2003, σ. 75-100· Κωνσταντῖνος Κ. Χατζόπουλος, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα στήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονικὴ 1991· Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας: Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, Ἀθήνα 1993· βλ. ἀκόμα Χ. Γ. Πατρινέλης, «Τὸ "Κρυφὸ Σχολεῖο" καί πάλι», π. *Ἐρανιστής*, τ. 25, 2005, σ. 323-325, 330-331· Paolo Odorico κ.ἄ., *Ἀναμνήσεις καί συμβουλές τοῦ Συναδικοῦ, ἱερέα Σεραφῶν στὴ Μακεδονία (17ος αἰῶνας)*, [χ.τ.] 1996, σ. 15-16, 31, 40, 74, 78, 118.

16. Ἡλίας Α. Κολοβός, *Χωρικοὶ καί μοναχοὶ στήν ὀθωμανικὴ Χαλκιδική, 15ος-16ος αἰ., τ. Γ'*, *Τὰ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ζηροποτάμου. Ἐπιτομές, 1439-1800*, δακτ. διδ. διατρ., Θεσσαλονικὴ 2000, σ. 126-127. Ἡ διατύπωση σὲ ἔγγραφο ἔχει ὡς ἐξῆς: «kefere-i fecere ve taife-i zimmiyanın (?) oğlançiklarına levh-i İncil t'alim edür»

12. σὲ ἴδιο, σ. 33-39· βλ. ὅμως καί σ. 49-51.

13. Πά τὸ καθεστὼς τοῦ μὴ μουσουλμάνου (ζιμμί) σὲ ἰσλάμ, βλ. C. Cahen, λήμμα «Dhimma», *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, τ. 2, Λάιντεν-Λονδῖνο 1965, σ. 227-231· Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Ὁξφόρδη 1964, σ. 130-133· Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιά τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 51-61· βλ. ὅμως καί Ἐλένη Γκαρᾶ, «Χριστιανοὶ καί μουσουλμάνοι στήν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τῶν πρώτων νεότερων χρόνων: Ἱστοριογραφικὲς προσεγγίσεις», σὲ Molly Greene, *Κρήτη: Ἐνας κινῶν κόσμος. Χριστιανοὶ καί μουσουλμάνοι στὴ Μεσόγειο τῶν πρώτων νεότερων χρόνων*, Μετάφραση: Ἐλένη Γκαρᾶ καί Θέμης Γιέκου, Ἀθήνα 2005, σ. 25-28.

14. Πά τὸ ζήτημα τῶν ναῶν, βλ. Rossitsa Gradeva, «Ottoman Policy Towards Christian Ch-

όποιο βρισκόταν στον περίβολο του ναού του Ἁγίου Ματθαίου¹⁷. Πρόκειται επομένως, καθώς φαίνεται, για στερεοτυπική αναφορά τῶν ὀθωμανικῶν πηγῶν στήν ἐκπαίδευση ὡς «διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου». Θά εἶχε ἐνδιαφέρον νά γνωρίζαμε, χωρίς ὅμως νά μπορῶ νά δώσω μιά ἀσφαλῆ ἀπάντηση σέ αὐτό, ἂν αὐτή ἡ διατύπωση ἐξυπηρετεῖ κάποια σκοπιμότητα ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν (ὅπως, γιά παράδειγμα, τή σύνδεση τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος μέ τό κατοχυρωμένο δικαίωμά τους νά ἐκτελοῦν ἐλεύθερα τά θρησκευτικά τους καθήκοντα) ἢ ἂν εἶναι προϊόν ἐπανάληψης μίας καθιερωμένης διατύπωσης ἀπό τούς αἰτησιογράφους καί τή διοίκηση. Μπορεῖ ἐντέλει στήν ἐπίκληση τοῦ Εὐαγγελίου νά ἀποτυπώνεται ἀπλῶς ἡ σύνδεση τῆς ἐκπαίδευσης μέ τή θρησκεία μέσω τῆς χρήσης ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, συχνά προερχόμενων ἀπό τήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη, γιά ἐκπαιδευτικούς σκοπούς¹⁸. Ἐς σημειωθεῖ ἐξἄλλου ἐδῶ ἐνδεικτικά πῶς καί στή γνωστή ἀπόφαση τῆς μεγάλης συνόδου τοῦ 1593 περί ὑποστήριξης τῆς ἐκπαίδευσης (μέ ἀπώτερο στόχο τήν κατάρτιση τοῦ κλήρου;) ἐκ μέρους τῶν ἐπισκόπων, γίνεται ἀναφορά στά «θεῖα καί ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεισθαι»¹⁹, ἐνῶ τά σχολεῖα στοιχειώδους μόρφωσης αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται ὡς «σχολεῖα τῶν κοινῶν καί ἱερῶν γραμμάτων»²⁰.

Στήν καταχώριση ἀναφέρεται ἐπίσης πῶς πρόκειται γιά κατ' οἶκον ἐκπαιδευτική δραστηριότητα. Ἡ διατύπωση εἶναι τόσο λακωνική πού δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα νά ἀφορᾶ ὁμαδική διδασκαλία πού λάμβανε χώρα σέ κάποιο εὐρύχωρο σπίτι ιδιώτη ἢ, ἐνδεχομένως, ἀτομική ἢ ὁμαδική διδασκαλία στό σπίτι τοῦ δασκάλου. Ἄν ἀκολουθήσουμε ὅμως κατὰ γράμμα τή διατύπωση τῆς πηγῆς εἶναι πιθανότερο νά πρόκειται γιά ἰδιωτικά μαθήματα πού ὀργανωναν

17. Μαρίνος Σαρηγιάννης - Πάννης Σπυρόπουλος, «Τό ὀθωμανικό ἀρχεῖο τοῦ σιναϊτικοῦ μετοχίου τοῦ Ἁγίου Ματθαίου στό Ἡράκλειο Κρήτης (1573-1849)», σὺν *Συναϊτικά μετόχια σέ Κρήτη καί Κύπρο*, Ἀθήνα [2009], σ. 79. Ὁ τύπος τοῦ οὐσιαστικοῦ πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ εἶναι «t'alim-i İncil».

18. Χ. Πατρινέλης, «Ἀπό τήν Ἄλωση ὡς τίς ἀπαρχές τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας», σὺν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', Ἀθήνα 1974, σ. 376· Φίλιππος Ἡλιού, «Σημειώσεις γιά τά «τραβήγματα» τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τόν 16ο αἰώνα», *Ἱστορίες τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου*, Ἐκδοτική φροντίδα: Ἄννα Ματθαίου, Στρατῆς Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Ἡράκλειο 2005, σ. 329-335· Κ. Λάμπας, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 78-79.

19. Μ. Ι. Γεδεών, «Σχολεῖα καί βιβλία κατά τόν ΙΖ' αἰώνα», π. *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*, τ. Η', τχ. 38, 3 Αὐγούστου 1888, σ. 304· Χ. Πατρινέλης, *Ἀπό τήν Ἄλωση*, ὅ.π., σ. 374· βλ. ἐπίσης Ἄλκης Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευση», σὺν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', ὅ.π., σ. 307 καί Α. Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τά μαθηματικά*, ὅ.π., σ. 188. Βλ. καί τά σχόλια τοῦ Μανουήλ Ἰω. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, 1453-1913, Ἀθήνα 1939, σ. 183-194, 216-218, σχετικά με τήν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς ἀπόφασης.

20. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἱστορία*, ὅ.π., σ. 178-179· Α. Ἀγγέλου, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 306, ἀλλά καί σ. 323· Κ. Λάμπας, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 75· Χ. Γ. Πατρινέλης, *Τό «Κρυφό Σχολεῖο»*, ὅ.π., σ. 323.

εὐκατάστατα μέλη τῆς τοπικῆς κοινωνίας γιά τά παιδιά τους στά σπίτια τους· χωρίς τή σχετική τεκμηρίωση, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ δεδομένο πῶς οἱ χριστιανοί μίας περιοχῆς θά λειτουργοῦσαν «δημόσιο» κοινοτικό ἢ ἐκκλησιαστικό σχολεῖο οὔτε, ἂν ὑπῆρχε, πῶς τά παιδιά τῶν εὐπορῶν οἰκογενειῶν θά φοιτοῦσαν σέ αὐτό. Παρ' ὅτι δέν ὑπάρχουν πολλές συγκεκριμένες πληροφορίες περί οἰκοδιδασκαλίας γιά τούς χριστιανούς τῶν ὀθωμανικῶν ἐδαφῶν, εἶναι δεδομένο πῶς αὐτή ὑπῆρχε ὡς τρόπος ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν²¹.

Δυστυχῶς στάθηκε ἐπίσης ἀδύνατο νά ἐντοπίσω πληροφορίες γιά τόν χριστιανικό πληθυσμό τῆς Κασταμονῆς κατά τόν 17ο αἰώνα, τίς σχέσεις του μέ τούς μουσουλμάνους τῆς πόλης καί τήν ἐκπαιδευτική του δραστηριότητα²². Ἐς σημειωθεῖ πάντως σέ ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο πῶς, πρὶν ἀπό τίς νομοθετικές παρεμβάσεις τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους τόν 19ο αἰώνα, κατά τήν περίοδο τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμάτ, ἡ ἐκπαίδευση δέν ἀποτελοῦσε εὐθύνη τοῦ κράτους, ἀλλά τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων. Ὅπως ἰδιωτικά (δηλαδή, ὄχι μέ πρωτοβουλία τοῦ κράτους)

21. Πά συνοπτικές ἀναφορές στήν οἰκοδιδασκαλία, βλ. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1974, σ. ξβ', 22-23· Χ. Πατρινέλης, *Ἀπό τήν Ἄλωση*, ὅ.π., σ. 369· Α. Ἀγγέλου, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 311, 320 (ἀναφέρεται καί σέ «ἰδιωτικό μάθημα στήν κατοικία τοῦ δασκάλου»)· Κ. Κ. Χατζόπουλος, *Ἑλληνικά σχολεῖα*, ὅ.π., σ. 52· Α. Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τά μαθηματικά*, ὅ.π., σ. 13, 187· Κ. Λάμπας, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 76. Μέσω τῆς οἰκοδιδασκαλίας παρεχόταν ἐξἄλλου ἐκπαίδευση στά κορίτσια τῶν μεσαίων καί ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων (Κ. Λάμπας, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 77). Ἀπό νησιά πού βρισκόταν ὑπό βενετική ἐξουσία, σώζονται ἐξἄλλου συμφωνητικά μεταξὺ ἰδιωτῶν καί δασκάλων πού ἀφοροῦν τήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν ἢ τῶν ἐγγονῶν τῶν πρώτων καί περιέχουν τίς διδακτικές ὑποχρεώσεις καί τήν ἀμοιβή τῶν δευτέρων. Ὡστόσο καί σέ αὐτά τά συμφωνητικά εἶτε δέν ἀναφέρεται ρητῶς πού θά γινόταν τό μάθημα εἶτε προκύπτει ἡ εἰκάζουμε πῶς θά γινόταν στό σπίτι τοῦ δασκάλου, σέ ἐκκλησία ἢ σέ μοναστήρι καί πάντως ὄχι στό σπίτι τοῦ παιδιοῦ· βλ., γιά παράδειγμα, Λεωνίδας Ζῶης, «Ἐγγραφα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου Ζακύνθου», π. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, τ. 13, 1936-1937, σ. κγ'-κε', λ', ἀρ. 7-10, 14· Γεω. Η. Πεντόγαλος, «Κεφαλληνιακά ἔγγραφα παροχῆς στοιχειώδους ἐκπαιδευσεως ἐπί Βενετοκρατίας», π. *Παρνασσός*, τ. 14, τχ. 2, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1972, σ. 285-297· Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεῖα καί δασκαλοὶ στή βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2003, σ. 241-293, 487-496, ὅπου καί ἄλλη σχετική βιβλιογραφία· Κ. Λάμπας, *Ἡ ἐκπαίδευση*, ὅ.π., σ. 76.

22. Ἐνας δυτικὸς περιηγητῆς πού ἐπισκέφθηκε τήν Κασταμονή τό 1839 ἀναφέρει πῶς οἱ χριστιανοί τῆς ἐκδιώχθηκαν ἀπό τήν πόλη γύρω στό 1730, ἀλλά ἀργότερα τούς ἐπιτράπηκε νά ἐπιστρέψουν· C. J. Heywood, λήμμα «Kastamūni», *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, τ. 4, Λάιντεν 1978, σ. 738. Ὁ ὀθωμανὸς περιηγητῆς τοῦ 17ου αἰῶνα Ἐβλιγιὰ Τσελεμπί, τοῦ ὁποῦ ἡ περιγραφή τῆς πόλης δέν σώζεται, ἀπαριθμῶντας τά σχολεῖα κάποιου ἄλλου τόπου ἐπαινεῖ τό ζῆλο τῶν κατοίκων τῆς Κασταμονῆς γιά τή μελέτη τοῦ Κορανοῦ, ἐνῶ ἐξαιρεῖ καί τήν ἰκανότητα ἀποστήθισης τῶν νέων τῆς Κασταμονῆς· Seyit Ali Kahraman καί Yücel Dağlı (ἐπιμ.), *Enliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 119 καί Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman καί Robert Dankoff (ἐπιμ.), *Enliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9. Kitap, Κωνσταντινούπολη 2005, σ. 143.

Ίδρυναν τά σχολεία τους οί χριστιανοί, ἔτσι τά ἴδρυναν καί οί μουσουλμάνοι, κατά κύριο λόγο στό πλαίσιο τοῦ βακουφικοῦ θεσμοῦ²³. Στήν περίπτωσή τους ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς μεταξύ τῶν κοινῶν σχολείων καί τῶν μεντρεσεδῶν, δηλαδή τῶν ἀνώτερων σχολείων τοῦ ἱεροῦ νόμου, καί ἐκεῖνα τά ὁποῖα εἶχαν ἰδρῦσει οἱ σουλτάνοι καί οἱ ὑψηλόβαθμοι κρατικοί ἀξιωματοῦχοι, ἀλλά τυπικά καί αὐτά τά εἶχαν δημιουργήσει ὡς πρόσωπα καί ὄχι ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Παρ' ὅτι τό κράτος μποροῦσε κατά περίπτωση νά παραχωρήσει, γιά παράδειγμα, κρατικά ἔσοδα προκειμένου νά καλυφθεῖ ὁ μισθός δασκάλων καί καθηγητῶν μεντρεσεδῶν μετά ἀπό αἴτηση τῶν ἐνδιαφερομένων, σέ καμία περίπτωση δέν εἶχε συγκροτήσει ἕνα ὀργανωμένο δίκτυο κρατικῶν μουσουλμανικῶν σχολείων παραμελώντας τούς μή μουσουλμάνους ὑπηκόους του²⁴.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, ἡ καταχώριση τοῦ 1675 εἶναι ἐξαιρετικά λακωνική καί, ὡς ἐκ τούτου, δέν προσφέρεται γιά ἰδιαίτερη ἀνάλυση. Ἐδῶ τήν προσεγγίσαμε ἀπό τή σκοπιά κατά πρῶτον τῆς σουλτανικῆς δικαιοσύνης ὡς διεξόδου τῶν ὑπηκόων ἀπό τήν καταπίεση πού τούς ἀσκοῦσαν τοπικοί ἀξιωματοῦχοι, κατά δεύτερον τῆς θέσης τῶν χριστιανῶν στό ὀθωμανικό κράτος καί κατά τρίτον τῆς ἐκπαίδευσης τῶν χριστιανόπουλων. Ἀπό τή σκοπιά τῆς αὐθαιρεσίας τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων τήν προσέγγισε ἐξάλλου καί ὁ γνωστός ὀθωμανολόγος ἱστορικός Haim Gerber, ὁ ὁποῖος σέ ἕνα ἀπό τά βιβλία του τῆς ἀφιέρωσε λιγότερες ἀπό τρεῖς ἀράδες, ἀντιμετωπίζοντάς τιν ἀπλῶς καί μόνο ὡς μιά ἀπό τίς «πολύ λίγες», ὅπως τίς ἀξιολογεῖ ὁ ἴδιος, περιπτώσεις καταπίεσης μή μουσουλμάνων ἀπό κρατικούς ἀξιωματούχους, πού ἀπαντοῦν ἀνάμεσα στίς σχεδόν 3.000 καταχωρίσεις τοῦ καταστίχου παραπόνων τοῦ 1675²⁵.

Νομίζω ὅμως πῶς ἡ καταχώριση αὐτή παρουσιάζει μιά ἄλλη ἐνδιαφέρουσα πτυχή: «Ἐπερερμηνεύοντάς» τιν, θά μπορούσαμε νά τῆς προσδώσουμε προεκτάσεις πού μέ βάση τή νηφάλια καί αὐστηρή ἱστορική ἔρευνα δέν ἔχει, ἀλλά οἱ ὁποῖες μᾶς ἐπιτρέπουν νά θέσουμε τό ζήτημα τῶν ἐπιδράσεων πού ἀσκεῖ στήν «ἀνάγνωση» καί ἐρμηνεία τῶν πηγῶν τό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο αὐτή γίνεται. Ἀναφέρομαι στήν πιθανότητα συσχετισμοῦ τῆς μέ τό ἰδεολογικά φορτισμένο θέ-

23. Πιά ἕνα παράδειγμα τοῦ 17ου αἰῶνα, βλ. Γεώργιος Ι. Σαλακίδης, *Ἡ Λάρισα (Yenişehir) στά μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα: Κοινωνική καί οικονομική ἱστορία μίας βαλκανικῆς πόλης καί τῆς περιοχῆς τῆς μέ βάση τά ὀθωμανικά ἱεροδικαστικά ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1050-1052 (1650-1652)*, [Θεσσαλονίκη] 2004, σ. 341-343, ἀρ. 664/222δ.

24. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Λάντεν, Βοστόνη καί Κολονία 2001, σ. 15-20· Orlin Sabev, «Ottoman Waqf and Muslim Education in Rumeli: Theory, Tradition, Practice», π. *Études Balkaniques*, 1998, τχ. 3-4, σ. 130-145.

25. H. Gerber, *State, Society, and Law*, ὁ.π., σ. 161.



Δάσκαλος καί μαθητῆς ἀπό φορητὴ εἰκόνα τοῦ 15ου αἰῶνα
(Πάτμος, Μονὴ ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου)
[*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σ. 369]

μα του «κρυφού σχολείου»²⁶, τό όποιο συντηρείται άκόμα ζωντανό στο έπίπεδο τής δημόσιας μνήμης από διάφορους κύκλους, παρ' ότι έχει καταρριφθεί μέ πολύ πειστικά έπιστημονικά έπιχειρήματα από τήν άκαδημαϊκή κοινότητα τών ιστορικών²⁷. Στή διαδεδομένη, έκλαικευτική και φορτισμένη μέ πατριωτική συγκίνηση έκδοχή του, ό μύθος του κρυφού σχολείου περιγράφει όρθόδοξα χριστιανικά σχολεία τής όθωμανικής περιόδου τά όποια, έκτός από τίς στοιχειώδεις γνώσεις πού πρόσφεραν στους μαθητές τους, συντηρούσαν και καλλιεργούσαν τό θρησκευτικό και έθνικό φρόνημα τών υπόδουλων Έλλήνων (άφου, στο πλαίσιο τής σχετικής έλληνοκεντρικής άποψης, οί όρθόδοξοι χριστιανοί ταυτίζονται έθνικά μέ τούς Έλληνες). Κατ' αυτή τήν έννοια και σέ προφανή άρμονία μέ τή μεταγενέστερη πρός τά γεγονότα αντίληψη πού συνδέει τήν παιδεία μέ τό έθνικό κράτος, καθιστώντας τήν «έθνική παιδεία»²⁸, τό «κρυφό σχολείο» είναι ένα έθνικό σχολείο πού άποδεικνύει τό δυναμισμό του έθνους μέσα σέ αντίξοες συνθήκες. Στά κρυφά

26. Έξίσου παρακινδυνευμένη είναι – αλλά σέ αυτή τήν περίπτωση κυρίως λόγω τής ισχνής άρχαικής μαρτυρίας και όχι λόγω ένόσ'εκ τών ύστέρων κατασκευασμένου έρμηνευτικού μοντέλου – ή άπόπειρα συσχετισμού του συμβάντος τής Κασταμονής μέ τό «φονταμενταλιστικό» κίνημα τών *Καντζαντελί*. Πά τίς έπιπτώσεις του κινήματος στους μή μουσουλμάνους, βλ. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Μινεάπολις 1988, σ. 150-157. Marc David Baer, «The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul», *International Journal of Middle East Studies*, τ. 36, 2004, σ. 159-181· τό ίδιο, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Νέα Υόρκη 2008, σ. 81-138, 163-203· Rossitsa Gradeva, «Orthodox Christians and the Ottoman Authority in Late-Seventeenth-Century Crete», στο Antonis Anastasopoulos (έπιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete. I. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο 2008, σ. 179-193.

27. Η πιο γνωστή σχετική μελέτη είναι του Άλκη Άγγέλου, *Τό κρυφό σχολείο: Χρονικό ένός μύθου*, Αθήνα 1997 (ό Άγγέλου είχε δημοσιεύσει μία πρόδρομη μορφή τών έπιχειρημάτων του τό 1974 στήν *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Γ, δ.π., σ. 366-367)· βλ., έπίσης, Άλέξης Πολίτης, «Φεγγαράκι-μου λαμπρό ... άπόπειρα για ένα μικρό σχεδιάσμα τής πρώτης φάσης τής ιστορικής διαδρομής του μύθου του «Κρυφού σχολείου», του ίδιου, *Τό μυθολογικό κενό: Δοκίμια και σχόλια γιά τήν ιστορία, τή φιλολογία, τήν άνθρωπολογία και άλλα*, Αθήνα 2000, σ. 25-39· Χ. Γ. Πατριωτέλης, *Τό «Κρυφό Σχολείο»*, δ.π., σ. 321-335· Παναγιώτης Στάθης, «Τό κρυφό σχολείο: Διαδρομές του μύθου, διαδρομές τής ιστορίας», στο *Πρακτικά του Έπιστημονικού Συνεδρίου «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας»*, Παράρτημα του περιοδικού *Historia*, τ. 4, 2003-2004, 26 σ. (σέ μορφή CD-ROM)· του ίδιου, «Ιστορική κουλτούρα και κατασκευασμένη μνήμη: Τά κρυφά σχολεία», στο *Μύθοι και ιδεολογήματα στή σύγχρονη Ελλάδα. Έπιστημονικό συμπόσιο (23 και 24 Νοεμβρίου 2005)*, [Αθήνα] 2007, σ. 225-258.

28. Eric Hobsbawm, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm και Terence Ranger (έπιμ.), *Η έπινόηση τής παράδοσης*, Μετάφραση: Αθανάσιος Αθανασίου, Αθήνα 2004, σ. 297-345· Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, «Εθνοθηρησκευτική έλληνική και τουρκική Παιδεία στήν Κύπρο: Από τό Τανζιμάτ στο σύγχρονο κράτος», π. *Τά Ιστορικά*, τ. 24, τχ. 46, 2007, σ. 43-64, ιδίως σ. 43-44· πβ. Π. Στάθης, *Ιστορική κουλτούρα*, δ.π., σ. 228.

σχολεία – και, κατ' έπέκταση, στή διατήρηση τής ταυτότητας του έθνους σέ καιρό δουλείας – πρωταγωνιστικός έμφανίζεται ό ρόλος τής έκκλησίας, καθώς θεωρείται πώς αυτά συχνά στεγαζόνταν σέ ναούς ή μοναστήρια και είχαν κληρικούς ως δασκάλους²⁹.

Η περίπτωση του κρυφού σχολείου είναι ενδιαφέρουσα όχι γιατί έκκρεμει κάποια έπιστημονική συζήτηση έπ' αυτού, αλλά έπειδή είναι ένα πεδίο έκδήλωσης τών «πολέμων τής Ιστορίας»³⁰ στο όποιο ή ιδεολογική χρήση τής τελευταίας είναι προφανής³¹. Τό θέμα του κρυφού σχολείου είναι φορτισμένο γιατί έντέλει δέν τίθεται ως ζήτημα διευκρίνισης τών όρων λειτουργίας τής εκπαίδευσης τών χριστιανών κάτω από τήν όθωμανική έξουσία, αλλά διαπλέκεται μέ τό έθνικό, και ειδικότερα μέ τήν προσφορά τής εκκλησίας στο έθνος και τή συμβολή τής στή διατήρηση τής ταυτότητάς του μέσα στο χρόνο³².

Στά πρόσφατα χρόνια οί ύποστηρικτές τής ύπαρξης του κρυφού σχολείου έχουν άποστασιοποιηθεί από τήν προφανώς άνυπόστατη θεωρία περί καθολικής άπαγόρευσης τής χριστιανικής παιδείας από τίς όθωμανικές κρατικές άρχές, άφου ούτε ό ιερός νόμος του Ισλάμ ούτε τά, γνωστά τουλάχιστον, σουλτανικά διατάγματα τής όθωμανικής περιόδου άπαγορεύουν τήν εκπαιδευτική δραστηριότητα τών μή μουσουλμάνων, και πρεσβεύουν τήν άποψη πώς τό κρυφό σχολείο ύπήρχε ως άπόρροια συνθηκών πού προέκυπταν σέ συγκεκριμένες περιό-

29. Πά ένα παράδειγμα τής έπίμονης άναπαραγωγής αυτής τής στερεοτυπικής άπεικόνισης του «κρυφού σχολείου» έκτός τών κύκλων τής «άκαδημαϊκής» ιστοριογραφίας, βλ. Αντώνιος Έμμ. Σιβακάκης, «Τό Κρυφό Σχολείο (ό μύθος τής θεωρίας του «μύθου»)», π. *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β', τ. 20, 2001, σ. 297-301. Πά άλλη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Χ. Γ. Πατριωτέλης, *Τό «Κρυφό Σχολείο»*, δ.π., σ. 322-323 και Π. Στάθης, *Ιστορική κουλτούρα*, δ.π.

30. Χάρης Έξερατζόγλου, «Οί φύλακες τής πολιτικής όρθότητας και τό μαγγανοπήγαδο τής ιστορίας», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 31, τχ. 106, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009, σ. 12-13.

31. Φίλιππος Ήλιού, «Η ιδεολογική χρήση τής ιστορίας: Σχόλιο στή συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», του ίδιου, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του είκοστού αιώνα*, Έκδοτική φροντίδα: Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2007, σ. 197-199, και «Ιδεολογικές χρήσεις: Ένα ύστερογράφο», στο *Ψηφίδες ιστορίας*, δ.π., σ. 209. Πά τή διαυγή άνάλυση τών εθνοιστικών λαϊκιστικών άνατανκλαστικών πού ένεργοποίησε σχετικά πρόσφατα στή Βουλγαρία ένα, έστο προβληματικό, έρευνητικό πρόγραμμα σχετικά μέ τήν έμβληματική γιά τόν βουλγαρικό έθνικισμό σφαγή του Μπατάκ (1876), βλ. Άνδρέας Λυμπεράτος, «Η σφαγή του Μπατάκ και οί χρήσεις τής ιστορίας», στο Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη (έκδ. φροντίδα), *Στήν τροχιά του Φίλιππου Ήλιού: Ίδεολογικές χρήσεις και έμμονές στήν ιστορία και τήν πολιτική*, Αθήνα 2008, σ. 37-51.

32. Πά τή μετάβαση από τούς νεομάρτυρες στους έθνομάρτυρες, δηλαδή γιά ένα άλλο ζήτημα στο όποιο τό θρησκευτικό μετουσιώνεται σέ έθνικό, βλ. Πάργος Τζεδόπουλος, «Έθνική όμολογία και συμβολική στήν Ελλάδα του 19ου αιώνα: Οί έθνομάρτυρες», π. *Μνήμων*, τ. 24, 2002, σ. 107-143. Πά τό άνάλογο θέμα τών κρυπτοχριστιανών, βλ. του ίδιου, «Public Secrets: Crypto-Christianity in the Pontos», π. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 16, 2009, σ. 165-210.

δους και συγκεκριμένους τόπους εξαιτίας της αυθαιρεσίας και της καταπίεσης των τοπικών αξιωματούχων³³. Προκειμένου να νομιμοποιήσουν τον ισχυρισμό αυτό επικαλούνται μάλιστα έναν γνωστό, παραδοσιακό, ιστορικό, τόν Στήβεν Ράνσιμαν: «Αν και η Ύψηλη Πύλη δεν παρενέβη ποτέ στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινουπόλεως, οι έπαρχιακοί διοικητές ήταν ελεύθεροι να είναι όσο ήθελαν πειστικοί και πολλοί απ' αυτούς θεωρούσαν ότι η εκπαίδευση των μειονοτήτων ήταν εξαιρετικά ανεπιθύμητη», ... «είναι άπιθανο ότι οι Τούρκοι θα επέτρεπαν ποτέ στην Έκκλησία να συγκεντρώσει πλούτο για να προικοδοτήσει πολλά σχολεία. Και, ακόμη και αν εξευρίσκονταν τά χρήματα, ήταν εξαιρετικά αμφίβολο αν οι τουρκικές αρχές στις έπαρχίες θα επέτρεπαν να λειτουργήσουν ελληνικά σχολεία σε μεγάλη κλίμακα. Έπίσημη απαγόρευση δεν υπήρξε ποτέ. Άλλα τά σχολικά κτίρια μπορούσαν να δημευθούν και οι μαθητές ως άτομα να υποβληθούν σε ταλαιπωρίες, έτσι ώστε στο τέλος να μὴν αξίζει τον κόπο να διατηρούνται τά σχολεία ανοιχτά»³⁴.

Η καταχώριση σχετικά με τά μαθήματα στην Κασταμονή ασφαλώς στερείται βασικών χαρακτηριστικών που αποδίδονται στο κρυφό σχολείο: δέν αφορά διεξαγωγή μαθημάτων σε ναό ή μοναστήρι (τά μαθήματα γίνονται σε σπίτια), δέν αφορά κοινό σχολείο (αν και αυτό δέν μπορεί να υποστηριχθεί κατηγορηματικά λόγω της λακωνικότητας της πηγής), δέν αφορά απαγόρευση της εκπαίδευσης από όθωμανούς αξιωματούχους ή από τό κράτος (αναφέρεται σε παράνομη εισπραξη χρηματικών ποσών εκ μέρους των πρώτων), δέν αφορά κρυφή δραστηριότητα (οί χριστιανοί γνωστοποιούν τή δραστηριότητά τους στις κρατικές αρχές) τέλος, δέν περιέχει αναφορά σε «έθνική» διάσταση της διδασκαλίας. Μπορεί όμως να διασταυρωθεί –έστω και στρεβλά– με τό κρυφό σχολείο ως προς τό σκέλος που αφορά τήν πίεση που ασκούν τοπικοί αξιωματούχοι στην εκπαιδευτική

33. Σέ ό,τι αφορά τήν επίκληση τοπικών δυσχερειών προκειμένου να τεκμηριωθεί ή ύπαρξη του κρυφού σχολείου, βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Τό «Κρυφό Σχολείο»*, δ.π., σ. 326-327· Π. Στάθης, *Τό κρυφό σχολείο*, δ.π., σ. 9· του ίδιου, *Ιστορική κουλτούρα*, δ.π., σ. 226, 252, σημ. 38. Για παραδείγματα, βλ. «Τό Κρυφό Σχολείο: μύθος ή πραγματικότητα;» (http://www.antibar.org/religion/diakonia_krufoskoleio.php· ήμερομηνία επίσκεψης ιστοσελίδας: 30/4/2009· ηλεκτρονική έκδοση φυλλαδίου της Άποστολικής Διακονίας της Έκκλησίας της Ελλάδος που κυκλοφόρησε τό 1999 και στο όποιο αναφέρεται ό Χ. Γ. Πατρινέλης, *Τό «Κρυφό Σχολείο»*, δ.π., σ. 322· τά πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία, τά όποια όφειλω στον συνάδελφο Παναγιώτη Στάθη, έχουν ως έξης: Έπιτροπή Έθνικής Κληρονομιάς της Ίερής Αρχιεπισκοπής Αθηνών, *Τό Κρυφό Σχολείο: Μύθος ή πραγματικότητα*, Φυλλάδια επικαιρότητας αριθ. 43, Αθήνα, Άποστολική Διακονία, 1999, 24 σ.)· Πάργος Κεκαυμένος, «Τό Κρυφό Σχολείο κ ή Ιστορία: Οί πηγές, οί μαρτυρίες, ή αλήθεια» (http://palio.antibar.org/society/kekaumenos_krufoskoleio.php· ήμερομηνία επίσκεψης ιστοσελίδας: 30/4/2009)· Α. Ε. Στιβακτάκης, *Τό Κρυφό Σχολείο*, δ.π., σ. 297, 306, 324.

34. Στήβεν Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Έκκλησία εν αιχμαλωσία*, τ. Β', Μετάφραση: Νικόλαος Κ. Παπαρόδου, Αθήνα 1979, σ. 412, 420. Τά χωρία αυτά του βιβλίου του Ράνσιμαν τά επικαλείται ό Κεκαυμένος, *Τό Κρυφό Σχολείο*, δ.π.

δραστηριότητα των χριστιανών βάσει των όσων εξέθεσα στην προηγούμενη παράγραφο. Με αυτή τήν έννοια, θά μπορούσε να προβληθεί ως ή σύγχρονη με τά γεγονότα αρχαιική μαρτυρία που λείπει από τό όπλοστάσιο των υποστηρικτών της άποψης πως τά κρυφά σχολεία υπήρχαν και πως ή ίδρυσή τους όφειλόταν στην αυθαιρεσία τοπικών αξιωματούχων και όχι σε κάποια έπίσημη κεντρική κρατική πολιτική.

Η σκέψη περι πιθανής σύνδεσης των μαθημάτων στην Κασταμονή με τό κρυφό σχολείο παρουσιάζει, κατά τή γνώμη μου, ένδιαφέρον, γιατί δείχνει πως ένα προβλεπόμενο στην κοινωνία, ιδεολογικά φορτισμένο και συμβολικά σημαντικό για τους υποστηρικτές, αλλά και τους επικριτές του, ζήτημα και ένα δημιουργημένο εκ των ύστερων μοντέλο μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο που προσεγγίζουμε και «διαβάζουμε» τίς πηγές και, στή συγκεκριμένη περίπτωση, να «νοηματοδοτήσουν» μιά άσαφώς και ανεπαρκώς περιγραφόμενη δραστηριότητα σε μιά καταχώριση με μάλλον άδιάφορο περιεχόμενο από τή σκοπιά των νέων πληροφοριών που προσκομίζει. Με άλλα λόγια, είναι πολύ πιθανό πως, σαν τον Gerber, χωρίς τό κρυφό σχολείο, θά προσπερνούσαμε τήν καταχώριση αυτή ως άλλη μιά από τίς πάρα πολλές καταγγελίες αυθαιρεσίας όθωμανών αξιωματούχων που γνωρίζουμε.

Με τον τρόπο και στο πλαίσιο στο όποιο προβάλλεται και με τίς διαστάσεις που έχει προσλάβει, τό ζήτημα του κρυφού σχολείου είναι μανιχαϊστικό και καθίσταται δείκτης που τοποθετεί τον μελετητή του θέματος σε αντίπαλα στρατόπεδα σε ό,τι αφορά προβλήματα σύγχρονα και αντίληψεις βαθιά ιδεολογικές και πολιτικές, όπως ό ρόλος και ή λειτουργία του έθνους και του έθνικου κράτους, ή χρησιμότητα και τό περιεχόμενο του πατριωτισμού, τό περιθώριο παρέμβασης της έκκλησίας στα δημόσια πράγματα και ή θέση της στο σύγχρονο έθνικό κράτος, ή σημασία της ιστορίας για τή διαμόρφωση του έθνους και ή ισχύς θεμελιωδών συμβόλων του έθνικου ιστορικού αφήγηματος³⁵. Έντέλει, τό σύγχρονο πολιτικό περιεχόμενο του ζητήματος του κρυφού σχολείου, σε συνδυασμό με τή νομιμοποιητική του αξία ως μιά εξαιρετικά άπλή ιστορία που αναδεικνύει τήν άντοχή του έθνους σε άντίξοες συνθήκες κατοχής από τον κατεξοχήν «άλλο» της ελληνικής ταυτότητας, είναι ουσιαστικά εκείνα τά στοιχεία που τό συντηρούν ως ένα ιδιότυπο ελληνικό θέμα ιστορικής έρευνας. Σέ αυτό τό πλαίσιο, ιδεολογικά σχήματα και πολιτικές σκοπιμότητες έχουν συχνά μεγαλύτερη βαρύτητα από τή μεθοδολογικά αυστηρή αξιολόγηση των πηγών στα ιστορικά τους συμφραζόμε-

35. Για αυτό τό ζήτημα, βλ. τίς ένδιαφέρουσες έπισημάνσεις του Μιχάλη Ν. Μιχαήλ, «Έθνικισμός και μύθος στή μεταοθωμανική κυπριακή ιστοριογραφία», στο Κώστας Λάπτας, Αντώνης Αναστασόπουλος και Ήλιος Κολοβός (έπιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη: Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο 2010, σ. 207-221 (όπό έκδοση)· πβ. Π. Στάθης, *Ιστορική κουλτούρα*, δ.π., σ. 238-239.

να. Αυτό τό καταδεικνύει, μεταξύ άλλων, ή μετακίνηση τών ύποστηρικτῶν τῆς ύπαρξῆς τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ ἀπό τό ἐπιχειρήμα τῆς καθολικῆς ἀπαγόρευσης τῆς ἐκπαίδευσης τῶν χριστιανῶν ἀπό τό ὀθωμανικό κράτος στό ἐπιχειρήμα τῶν δυσχερειῶν πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ἐκπαιδευτικές πρωτοβουλίες λόγω τῆς αὐθαιρεσίας τοπικῶν ἀξιωματούχων ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιμονή στή χρησιμότητα διατήρησης καί προβολῆς τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ ὡς διδακτικοῦ γιά τό ἑλληνικό ἔθνος παραδείγματος ἡρωικοῦ σχολείου ἐθνικοῦ φρονηματισμοῦ, μέ πρωταγωνιστικό τό ρόλο τῆς ἐκκλησίας. Ὅμως, ἀκόμα καί ἂν ὄντως λειτουργοῦσαν κρυφά σχολεῖα λόγω τοπικῶν ἀντιξοοτήτων, τί θά ἀποδεικνυόταν μέ τήν τεκμηρίωση τῆς ύπαρξῆς τους; Πῶς στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία ὑπῆρχε καταπίεση καί αὐθαιρεσία τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων, ὅπως συμβαίνει, ἄλλωστε, σέ κάθε ὀργανωμένη κοινωνία, ἢ πῶς οἱ μή μουσουλμάνοι ἦταν σέ ὑποδεέστερη θέση ἀπό τοῦς μουσουλμάνους καί ἡ θρησκεία τους μπορεῖ νά ἀντιμετωπιζόταν περιφρονητικά; Πρόκειται γιά γνωστά πράγματα πού δέν ἔχουν καμία σχέση μέ τήν παραδοσιακή ἀφετηρία τοῦ μύθου τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, αὐτή πού ἐντέλει ἀποτελεῖ τό ἐφαλτήριο γιά τήν ξεχωριστή ἰδεολογική καί συμβολική ἀξία του, δηλαδή πῶς ὕφιστατο μιά κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική ἀπαγόρευσης τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παιδείας, προκειμένου –καί αὐτό εἶναι τό σημαντικότερο– τό ἑλληνικό ἔθνος νά μήν ἀφυπνιστεῖ, ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ταυτότητάς καί τῆς ἱστορικῆς κληρονομιάς του καί ἐπαναστατήσῃ.³⁶

Σέ συνάρτηση μέ τά παραπάνω, τίθεται, νομίζω, ἀκόμα ἓνα θέμα: ὁ, ἔστω καί μέ ἀπορριπτική πρόθεση, καθορισμός τῆς ὀπτικῆς μας στήν ὑπόθεση τῆς Κασταμονῆς ἀπό τό πλαίσιο ἀναφορᾶς πού συνιστᾶ τό κρυφό σχολεῖο ἐγκυμονεῖ τόν κίνδυνο τοῦ ἐγκλωβισμοῦ μας σέ μιά συζήτηση πού μέ τά χρόνια ἔχει ἀποκτήσει διαστάσεις πού ὑπερβαίνουν κατά πολύ τό ἱστοριογραφικό της περιεχόμενο καί ἡ ὁποία συχνά διεξάγεται μέ τοῦς στρεβλωτικούς ὄρους ἐκείνων πού πιστεύουν ἢ γιά ἓν πολλοῖς πολιτικούς λόγους ἐπιμένουν στήν ὑπαρξη τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ³⁷. Πιθανόν μάλιστα ἡ δυσάρεστα φορτισμένη ἰδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας σέ σχέση μέ τό κρυφό σχολεῖο καθιστᾶ ἀσκοπη καί ἀνεπιθύμητη στοῦς κύκλους τῆς «ἀκαδημαϊκῆς» ἱστορίας τήν ἐσκεμμένη «ὑπερερμηνεία» μίας πηγῆς ὅπως ἡ καταχώριση τῆς Κασταμονῆς μέ τόν τρόπο πού προτείνεται ἐδῶ. Εἶναι, μέ ἄλλα λόγια, ἐντέλει σκόπιμο νά μήν ξεφύγουμε ἀπό τά ὄρια τῆς ἀνάλυσης πού ἔγινε στό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας; Φοβᾶμαι πῶς δέν εἶμαι σέ θέση νά δώσω κατηγορηματική ἀπάντηση, γιατί μπορῶ νά βρῶ λογική καί νά δῶ χρησιμότητα καί στίς δύο στάσεις; καί σέ αὐτή πού χρησιμοποιεῖ τήν «ὑπερερμηνεία» γιά νά θίξει μεθοδολογικά καί δεοντολογικά ζητήματα πού ἀπτονται τῆς χρήσης τῶν

36. Βλ. καί τίς ἐπισημάνσεις πού κάνει ἡδη τό 1974 ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Γ, ὁ.π., σ. 366-367.

37. Βλ. καί Α. Πολίτης, *Φεγγαράκι-μον λαμπρό*, ὁ.π., σ. 26.

ἱστορικῶν πηγῶν, τῆς σχέσης καί τῶν ὁρίων μεταξύ «ἀκαδημαϊκῆς» καί «δημόσιας» ἱστορίας καί τοῦ ρόλου τοῦ ἱστορικοῦ ὡς πρὸς τά παραπάνω³⁸, ἀλλά καί σέ ἐκείνη πού ἀποφεύγει νά ἐπεκταθεῖ σέ ἓνα ζήτημα πού δέν προκύπτει ρητῶς ἀπό τήν πηγή της καί τό ὁποῖο θεωρεῖ ἄνευ ἀντικειμένου, ἀποπροσανατολιστικό καί ὀριστικά λυμένο. Ἐξαιτίας αὐτῆς μου τῆς ἀμηχανίας θεωρῶ ἄλλωστε πῶς τό σύντομο αὐτό κείμενο ἔχει πετύχει τό σκοπό του, ἂν ἔστω κατάφερα νά διατυπώσω ἓναν πειστικό προβληματισμό σέ σχέση μέ τό ζήτημα τῆς «ἀνάγνωσις» τῶν ἱστορικῶν πηγῶν καί τῆς ἐπίδρασης πού μποροῦν νά ἀσκήσουν σέ αὐτή ἡ ἰδεολογική πτυχή καί ἡ δημόσια χρήση τῆς ἱστορίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἡ καταχώριση τοῦ καταστίχου τοῦ 1675

Μεταγραφή

Kastamoni kadısına hükm ki / kasaba-i Kastamoni sakinlerinden ... [κενό]... ve ... [κενό]... ve ... [κενό]... nam zimmiler / dergâh-ı muallâma arzuhal edüb bunlar kendü hallerinde olub kimesneye / hilâf-ı ser'-i şerif vazı ve taaddileri olmayub evlerinde sibyan-ı / nasarayaya ayinleri üzere taallüm-i i İncil edüb rencide olunmak icab / etmez iken ehl-i örf taifesinden ba'zı kimesneler mücerred celb-i mal içün / bi-vech ve bilâ-sebeb ahz ve hilâf-ı ser'-i şerif küllî akçelerin alub / ... [2] δυσανάγνωστες λέξεις... zulm ve taaddileri nihayet olmadukların ve bu babda şeyhülislâmdan / fetva-yı şerifesi olduğun bildirüb fetva-yı şerifesi mucibince amel / olunub merkulmarın vech-i meşruh üzere olan zulm ve taaddilerin / men ü def olınmak babında hükm-i hümayun rica eylemeğın hilâf-ı ser' / taaddi olunmamak emrim yazılmışdır Fi evahir-i C[emaziyelahir] sene 86

Πηγή: Hans Georg Majer (ἐπιμ.), *Das osmanische «Registerbuch der Beschwerden» (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*. Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 683, Βιέννη, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984, fol. 212a, καταχώριση ἀρ. 5.

38. Βλ. Ἐφη Γαζή, «Δημόσια ἱστορία», π. Ὁ Πολίτης, τχ. 130, Φεβρουάριος 2005, σ. 27-29· Π. Στάθης, *Ἱστορική κουλτούρα*, ὁ.π., σ. 237-243 καί σ. 41· Χάγκεν Φλάσερ, *Οἱ πόλεμοι τῆς μνήμης: Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στή δημόσια ἱστορία*, Ἀθήνα 2008, σ. 21-29.

Ἀπόδοση στα ἑλληνικά

Ὁ καθὴς τῆς Κασταμονῆς διατάσσεται τὰ ἑξῆς:

Οἱ ζιμηδες (= μὴ μουσουλμάνοι, χριστιανοί) κάτοικοι τῆς κωμόπολης τῆς Κασταμονῆς ...[τὸ ὄνομα κενό]... καὶ ...[τὸ ὄνομα κενό]... καὶ ...[τὸ ὄνομα κενό]... ὑπέβαλαν ἀναφορά στὴν Ὑψηλὴ μου Αὐλὴ. Παρ' ὅτι δὲν ἀσχολοῦνταν παρὰ μόνο μὲ τίς ὑποθέσεις τους καὶ δὲν συμπεριφέρονταν μὲ τρόπο πού νά ἀντιβαίνει στὸν ἱερό νόμο καὶ μολονότι δὲν ὑπῆρχε λόγος νά τούς ταλαιπωροῦν ἐπειδὴ διδάσκουν στὰ σπίτια τους σύμφωνα μὲ τὰ ἦθη τους τὸ Εὐαγγέλιο στὰ ἀρσενικά χριστιανόπουλα, κάποιοι ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας, μόνο καὶ μόνο γιὰ νά τούς ἀποσπάσουν χρήματα, τούς παίρνουν χωρὶς λόγο καὶ αἰτία καὶ ἐνάντια στὸν ἱερό νόμο ὅλα τους τὰ χρήματα. ...[2 δυσανάγνωστες λέξεις]... Ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἀθθαίρεσία τους δὲν ἔχουν τελειωμό. Γιὰ τὸ ἐν λόγω ζήτημα γνωστοποιήσαν ὅτι ἔχουν ἱερό φετβά ἀπὸ τὸν σείχουλισλάμη. Ἐπειδὴ αἰτήθηκαν νά ἀναληφθοῦν ἐνέργειες σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν ἱερό φετβά καὶ νά ἐκδοθεῖ αὐτοκρατορικό διάταγμα πού νά ἀπαγορεύει καὶ νά ἀποτρέπει τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἀθθαίρεσία τους, ὅπως τὴν ἐξέθεσαν, συντάχθηκε διαταγή μου νά πάψουν νά καταπιέζονται κατὰ παραβίαση τοῦ ἱεροῦ νόμου. Τελευταῖο δεκαήμερο [μῆνα] Τζεμαζιγελαχί ἔτους [10]86 (12-20 Σεπτεμβρίου 1675).

Αντώνης Αναστασόπουλος

Πυροτεχνήματα, μουσικές: εὐδαίμονες νύχτες στὴ «Βοσπορομαχία» (1752)

Τὸ θέμα τῆς *Βοσπορομαχίας* εἶναι ὁ ἀγώνας λόγου ἀνάμεσα στὴν ἀνατολική (Ἀσία) καὶ τὴ δυτικὴ (Εὐρώπη) ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου¹. Κάθε ἀκτὴ προβάλλει τίς

1. Ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου τῆς πρώτης ἐκδοσης, ἡ ὁποία ἔγινε μὲ φροντίδα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὴ Λειψία τὸ 1766, μαθαίνουμε ὅτι τὸ ποίημα γράφηκε τὸ 1752: *Βοσπορομαχία... Ποίημα συντεθέν κατὰ τὸ ἀνθρ... ὑπὸ τοῦ Σενιόρ Μόμαρς... Ἐν Λειψία... 1766* (β' ἐκδοση: Βενετία 1792). Ὁ Albrecht Berger («Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ *Βοσπορομαχία*», στό: Ἴονιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ἱστορίας, *Εὐγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ἐπιμέλεια ἐκδοσης: Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἀθήνα, Ἴονιο Πανεπιστήμιο-Ἐκδόσεις Κανάκη, 2009, σ. 421) διαπιστώνει ὅτι τμήματα τοῦ ἔργου πρέπει νά γράφθηκαν νωρίτερα καὶ ἀργότερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολογία. Σήμερα νεότερες ἐρευνες γιὰ τὸν συγγραφέα προσδιόρισαν τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ μὲ ἀκρίβεια στὸν Caspar Ludwig Momartz (1696-1761), φλαμανδικῆς καταγωγῆς κάτοικο τῆς Κωνσταντινούπολης, πού διατέλεσε διερμηνέας καὶ γενικός γραμματέας τῆς αὐστριακῆς πρεσβείας (βλ. Al. Berger, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ *Βοσπορομαχία*», ὁ.π., σ. 424-425 καὶ τοῦ ἴδιου, «Die Bosphoromachia des Senior Momars», στό: Lars M. Hoffmann (ἐπιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Wiesbaden 2005, σ. 754-757). Σύμφωνα μὲ τὸν Βούλγαρη, τὸ ποίημα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θεραπείας πού ὑπέδειξε ὁ Φαναριώτης ἰατροφιλόσοφος καὶ ποιητῆς Ἰωάννης Ρίζος τοῦ Μανέ στὸν Momartz, ὅταν ὁ τελευταῖος ἐμφάνισε ἐντονὴ μελαγχολία μετὰ τὸν θάνατο τῆς συζύγου του (*Βοσπορομαχία*, ὁ.π., «Πρὸς τὸν Φιλαναγνώστην»). Ἡ περιγραφικὴ στιχοῦργηση τῶν καλλονῶν τῆς Πόλης λειτούργησε ἀποτελεσματικὰ ὡς παυσίλυπο. Στὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου συμμετοχὴ εἶχε καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Καλλίνικος Γ' [= Δ'] (1713-1791). Συνέταξε τὸ εἰσαγωγικὸ προοίμιο στό βιβλίο καὶ τὴν καταληκτικὴν «Ἀπόδοσιν τῆς Ἀλληγορίας», ἐνῶ δικὸ του πρέπει νά εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ποιήματος μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἠθικοδιδασκατικῶν γνομικῶν (βλ. Alb. Berger, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ *Βοσπορομαχία*», ὁ.π., σ. 429). Ἐπίσης ὁ Καλλίνικος συνέδραμε τὸν Μόμαρς στὴ δόρθωση καὶ στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ κειμένου (στό ἴδιο, σ. 427-428). Πά τὸ ἔργο καὶ γιὰ τὸν Καλλίνικο βλ. Βασίλειος Φρ. Τωμαδάκης, *Ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα στιχοῦργήματα τοῦ Πατριάρχου Καλλίνικου Γ' (1713-1792) (Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο [B' 1757] τῆς «Βοσπορομαχίας»)*, Ἀθήνα 1999 καὶ Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Εἰσαγωγή», στό: Καλλίνικου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἔξοριαν ἐπισυμβάντα καὶ Ἐμμετροὶ ἐπιστολαί*, Ἔκδοση ἀπὸ τούς αὐτόγραφους κώδικες καὶ εἰσαγωγή: Ἀγαμέμνων Τσελίκας, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2004.